

Скарбніца народных гаворак

Слоўніца вяртаецца

Ёсць словы, якія ўзрушваюць, абуджаюць успаміны. Нашы, жывыя, беларускія. Іх можаш не сустрэць у новых слоўніках, не пачуць па радыё. Але калі раптам гэтыя словы ўсплываюць — адчуваеш, што гэта нешта такое роднае, цёплае, сваё. Такое слова вяртае ў маленства, маладосць. Яно цешыць, жывіць.

І нам удалося зрабіць свой унёсак у захаванне гэтых слоў. Чытачы «Звязды», якія колькі гадоў таму адгукнуліся на рубрыку «Слоўніца», даслалі багата матэрыялу, які перадаваўся вучоным. Гэтыя словы ўвойдуць у «Зводны слоўнік беларускіх гаворак», а значыць, не адыдуць у нябыт. Дзякуючы нашым чытачам, навукоўцы пачалі рабіць спецыяльныя падборкі мянушак і родавых прозвішчаў. І сёння ім патрэбна дапамога людзей, якія жывуць гісторыяй свайго краю, каб стварыць слоўнік мянушак, бо не так проста ў экспедыцыі знайсці суразмоўнікаў, якія падзяляцца падобнай інфармацыяй, ды яшчэ растлумачаць, што за таямніцы хаваюцца за вясковымі трапнымі слоўцамі.

Мы прапануем аднавіць нашу «Слоўніцу», куды вы па-ранейшаму можаце дасылаць словы, выразы, прымаўкі, і ўсё тое адметнае, што захавалася ў вашай мясцовасці, раскрываць сакрэты слоў, паказваць, як яны выкарыстоўваюцца. Матэрыялы будуць перадавацца ў Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі. Пішыце на наш паштовы або электронны адрас з пазнакай «Слоўніца».

У нашай краіне вядзецца работа па стварэнні Зводнага слоўніка беларускіх гаворак. У яго ўвойдуць словы і выразы, якія збіраліся даследчыкамі розных пакаленняў, пачынаючы з другой паловы XIX стагоддзя. Ідэя стварыць слоўнік, які ўключыць усе тыя моўныя багацці, што назапашваліся нашым народам, з'явілася ў навукоўцаў каля ста гадоў таму. На працягу гэтага часу было праведзена шмат разнастайных экспедыцый, сабрана багата матэрыялаў, выдадзены шматлікія зборнікі — схроны беларускіх слоў, характэрных для пэўных рэгіёнаў. Але ажыццявіць грандыёзны праект па стварэнні агульнага слоўніка не ўдалося — перашкодзіла вайна. На жаль, не ўсе сабраныя запісы ўцалелі. Але работа па зборы моўнай спадчыны не спынілася, нават у нашы дні даследчыкі працягваюць збіраць беларускія словы, якія захоўваюцца ў пэўным асяроддзі. Няпраўда, што сёння вяскоўцы забываюцца на родную мову. Лінгвісты заўважаюць, што ў экспедыцыях, калі размаўляюць з людзьмі сталага веку пра сучаснасць, чуюць ад іх «трасянку» (тыя словы, якія чалавек засвоіў з радыё і тэлебачання). А калі людзі пераходзяць на ўспаміны, — гучыць жывая, натуральная беларуская мова. Сёння перад навукоўцамі стаяць разнапланавыя задачы — паспець занатаваць тое, што яшчэ захоўваецца ў народным асяроддзі ў натуральным выглядзе, і апрацаваць і зрабіць даступным для ўсіх тыя моўныя багацці, якія ўжо зафіксаваны.

У «Зводны слоўнік беларускіх народных гаворак» увойдуць матэрыялы, у тым ліку і рукапісныя, архіўныя, якія рупліва збіраліся тымі, хто цікавіўся беларускай мовай. Загадчык аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі Вераніка Курцова расказала нам падрабязней пра гэту працу:

— Сёння мы, агледзеўшы ўсе наяўныя матэрыялы пра гэту працу, мяркуем, што зводны слоўнік можа налічваць каля 20 тамоў. Ужо прароблена неверагодна вялікая праца. Так, адсканавана вялікая колькасць выданняў, у якіх было занатавана беларускае народнае слова, у тым ліку і матэрыялы, што прысвечаны вывучэнню Беларусі і адлюстраваны ў слоўніках, якія створаны на ўкраінскай, польскай мовах і

беларускай лацінцы. Гэта звыш 100 крыніц, і іх будзе яшчэ больш. Вялікая праца праведзена і па апрацоўцы архіўных матэрыялаў, у тым ліку і тых, якія збіраў для сваёй дысертацыі Мікалай Бірыла, і словы, запісаныя Язэпам Драздовічам. Таленавіты мастак пакінуў нам багатую моўную спадчыну, і яна будзе «ўліта» ў слоўнік, увойдзе ў яго і словазбор са Слонімшчыны, над якім працаваў І. Бялькевіч.

Усе архіўныя матэрыялы — а гэта пераважна 20-я гады мінулага стагоддзя, ужо ўпарадкаваны і стануць даступныя для кожнага, хто цікавіцца беларускай мовай. Нашы вучоныя працуюць і з гістарычнымі архівамі другой паловы XIX стагоддзя, у некаторых з якіх нават аўтарства няма. Таксама лінгвістамі будуць адпрацаваныя этнаграфічныя крыніцы. Намі прагледжаны нават параённыя кнігі «Памяць». Мы гатовы працаваць з самымі разнастайнымі крыніцамі ў пошуку нават таго адзінага слова, якое раней было невядомае. Як бачыце, задача вельмі складаная: сабраць вялікі моўны акіян і паказаць тым людзям, якія жывуць у Беларусі, якую найбагацейшую моўную спадчыну пакінулі нам нашыя бацькі. Гэта будзе перш за ўсё слоўнік — помнік беларускай мове. Мы плануем стварыць і электронны варыянт слоўніка, прычым задаць там розныя крытэрыі пошуку. Напрыклад, можна набраць у «пошукавіку» раён краіны і даведацца, якія адметныя словы зафіксаваны менавіта там. Адкрыццё тут вялікае мора. І тыя, хто любіць роднае слова, змогуць з гэтым знаёміцца, здзіўляцца, захапляцца.

— Колькі лінгвістаў займаецца пошукам слоў?

— Вядома, слоўнік не ствараецца за адзін дзень — гэта вельмі сур'ёзнае фундаментальнае даследаванне, ён вымагае не проста сістэматызацыі матэрыялаў. Яго трэба падаць так, каб матэрыял лёгка ўспрымаўся, быў зразумелы кожнаму. І гэта справа дзяржаўнай важнасці. Для прыкладу, нашы суседзі карпеюць над «Словарём русских народных говоров» не адно дзесяцігоддзе (першы том выйшаў у 1965 годзе), і гэта пры тым, што над стварэннем такога выдання працавалі ўсе абласныя інстытуты не адзін год перад тым, як яно з'явілася. Сёння ў Інстытуце лінгвістычных даследаванняў, які знаходзіцца ў Санкт-Пецярбургу ў Расіі, толькі ў адным слоўнікавым аддзеле працуе звыш 50 чалавек. А ў нашым аддзеле зараз — толькі шэсць чалавек. На сёння, гавару гэта з гонарам, мы асілілі неверагодна вялікі аб'ём работы, трэба толькі ўявіць, колькі матэрыялаў знаходзіцца ў архівах, якія ніхто не надрукаваў. Трэба абагульніць усе багацці, якія ёсць у беларускай мове. Па сутнасці, гэта праект стагоддзя. Гэта помнік нашай культуры. Самым каштоўным скарбам з усіх, што ёсць у гісторыі, які сведчыць пра развіццё чалавека, яго мысленне, пазнанне свету, заўсёды было і застаецца слова. Можна ўбачыць, якія асаблівасці нашы продкі вылучалі ў прадметах, як гэта адбівалася ў назвах. Мы можам выкарыстоўваць цэлы выраз «мароз лёг на зямлю бясснежную», а ў народзе скажуць «гальцом». І такіх адметных рэчаў дастаткова. Чым больш будзе сабрана, сістэматызавана слоў, тым лепей будзе раскрываць таямніцы роднай мовы.

— Атрымаецца, што зводны слоўнік усіх тых людзей, якія думаюць, што мова бедная, пераканае ў адваротным.

— Так можа меркаваць толькі недасведчаны і, праўду кажучы, некультурны чалавек. Не можа быць беднай мова, калі народ стварыў на ёй такую колькасць песень, казак, прыказак, адметных, трапных, даступных выслоўяў, гумарэсак... Колькасны склад мовы найбагацейшы! А можна яшчэ гаварыць пра само ўменне народа абыходзіцца са словам — ствараць, развіваць, ужываць у неабходным кантэксце. Што такое мова? У першую чаргу, твае бацькі, дзяды, якія гаварылі на гэтай мове. Да 70-х гадоў большасць насельніцтва жыла ў сельскай мясцовасці, людзі гаварылі на звычайнай, натуральнай жывой беларускай мове. Людзі нараджаліся і засвойвалі яе праз голас, выходзілі на беларускім слове. І калі чуеш ад некага, што «беларуская мова бедная», хочацца спытацца: «Вы што, так не любіце сваіх бацькоў і дзядоў?». Калі мы

не ведаем жывой мовы, — гэта не ганьба народу. Гэта бяда асобна ўзятага чалавека. Ён не бачыць глыбіні, сувязі паміж сваімі бацькамі, бацькаўшчынай і словам...

— Мне здаецца, праблема і ў тым, што многія не ведаюць, што, акрамя той мовы, якую яны вывучаюць у школах, ёсць і мова жывая...

— Літаратурная мова з народнай мовы адпрацаваная, адабраная, яна патрэбна для абслугоўвання сферы высокіх зносін — напрыклад — на дзяржаўным узроўні, у галіне адукацыі. Але мова — гэта не толькі ўніфікаваны стандарт. Мова — вельмі багатае рэчышча, яна шматаблічная. Яна толькі тады развіваецца, калі існуе ў многіх варыянтах. З гэтых варыянтаў можна браць і папаўняць літаратурную мову. У беларускай фанетыцы і сэнна мы можам вызначыць чатыры тыпы маўлення, і ўсе гэтыя тыпы могуць цалкам ужывацца як варыянты вымаўлення беларускай літаратурнай мовы. Напрыклад, зараз у расійскім мовазнаўстве ў арфаэпічных слоўніках у якасці нормы даецца не адзін, а некалькі варыянтаў вымаўлення. Даследчыкі адышлі ад разумення нормы як догмы.

— Відаць, адна з прыкмет таго, што сталыя людзі не забыліся на родную мову, у тым, што яны па гаворцы могуць вылічыць сваіх землякоў...

— Аднойчы мой суразмоўнік абурыўся, калі я сказала, з якога рэгіёна ён прыехаў, — думаў, што я глядзела ў яго пашпарт. Я вызначыла яго па гаворцы. Паколькі фактычна ўсю тэрыторыю Беларусі праехала, у мяне ёсць уяўленне, дзе як гавораць, адпаведна магу атаясамліваць, з якога рэгіёна прыехаў чалавек. Калі людзі разняволеныя, гавораць нязмушана, бачна, у якім абліччы яны засвоілі мову, у іх маўленні можна заўважыць мясцовыя рэгіянальныя адметнасці.

— Наколькі важныя для даследчыкаў гукавыя запісы?

— У нас ёсць гукавы нацыянальны фонд. І мы хочам, каб з цягам часу гукавыя запісы былі даступныя ўсім, хто захачеў бы пачуць жывую беларускую гаворку. Напрыклад, мы маем такія, без перабольшвання, унікальныя гаворкі на тэрыторыі Беларусі, як у вёсцы Малыя Аўцюкі, дзе захаваліся рэліктавыя асаблівасці развіцця моўнай сістэмы. Яшчэ ў 1950-я гады даследчыкі пісалі, што гэта знікла, а я, калі была ў экспедыцыі, пачула, што такая найстаражытнейшая гаворка яшчэ жыве. Тэрыторыя Беларусі, нягледзячы на яе невялікія памеры, у фанетыцы і фаналогіі наогул хавае вельмі шмат таямніц. Трэба толькі паспець усё запісаць. Такія выразныя асаблівасці, якія я чула ў Малых Аўцюках, характарызуюць гаворку людзей старэйшага пакалення. Шукаць у нашых беларускіх гаворках яшчэ ёсць што. Многія краіны Еўропы гэтага ўжо не маюць. Наша шчасце ў тым, што мы паспелі занатаваць тое, што было створана народам і ствараецца яшчэ сёння.

— Ужо сёння людзі могуць прычыніцца да моўных скарбаў. Успомнім, напрыклад, слоўнік «Мова Сенненшчыны», які пабачыў свет дзякуючы вашаму аддзелу. Уражвае, што толькі ў адным раёне сабрана слоў на два тамы...

— У гэтым слоўніку — звыш 14 тысяч слоўнікавых артыкулаў. Матэрыял для яго назапашваўся ў 80-я гады мінулага стагоддзя і быў сабраны пераважна на тэрыторыі Сенненскага раёна. Мясцовая гаворка жыхароў гэтай часткі Беларусі характарызуецца шэрагам адметных моўных асаблівасцяў. Нашы папярэднікі, якія збіралі тут матэрыял, планавалі ўключыць у слоўнік тую лексіку, якая ёсць і ў літаратурнай, і ў гутарковай мове. Было абследавана 67 вёсак, некаторыя з іх, дзе дажывалі свой век састарэлыя людзі, ужо не існуюць. Даследчыкі запісвалі тэксты, звязаныя з духоўным жыццём насельнікаў края, марылі праз слова адлюстраваць традыцыі, сабраць адметныя выслоўі. І сёння ў слоўніку можна ўбачыць, дзе сустракаліся словы: у песні, казцы, легендзе, лічылцы і г. д. Праз артыкул у слоўніку можна даведацца і пра традыцыйнае жылло, і пра святы. Часам не так проста вызначыць, што за асобным словам стаіць і расшыфраваць яго значэнне. Напрыклад, каб знайсці і растлумачыць значэнне слоў Алена Дзядзюля. Скарбніца народных гаворак

«хіра, ахіра», якія ўжываюцца толькі ў выслоўях, звязаных з асаблівасцямі святкавання Вербніцы, мы перагледзелі многія слоўнікі, звярталіся па парады ў Інстытут этнаграфіі і фальклору. Сёння гэтыя словы ўжо страцілі сваё першаснае значэнне, але, напэўна, былі звязаны са словам «хиреть», якое раней лічылі характэрным толькі для рускай мовы. Калі людзі сцябалі асвячонай вярбай, прамаўлялі: «Ахіра ў лес, здароўе ў косці, не я б'ю, вярба б'е», — яны жадалі здароўя. «Ахіра» — вобразна атрымліваецца не толькі проста «немач», а ўсе тыя няшчасці, ад якіх хацеў пазбавіцца чалавек. Той, хто любіць слова, знойдзе ў слоўніку вельмі многа цікавых рэчаў. Народ мог нейкую агульную прыкмету бачыць у розных рэчах і пашыраць яе на іншыя назвы. Так узнікла слова «гусак» у значэнні «бутля». Прачытаеш у слоўніку слова «дабро» — убачыш, што так называлі жыта. Калі пачынаеш унікаць, што азначае гэта слова, адчуваеш, наколькі трэба было мець незвычайны талент, каб расліну, якая дае жыццё, моц, дужасць, назваць добром.

— Але за словамі стаяць яшчэ і расповеды людзей пра іх жыццё, погляды, мудрасць.

— Я ўхвальна стаўлюся да такога кірунку, як тэкстаграфія. Мы запісваем тэксты, якія выдадзім як кнігу. Гэта жывая гісторыя пра жывыя лёсы людзей, успаміны ўдзельнікаў падзей. Лінгвісты ў гэтых тэкстах вывучаюць словы, але тут багата матэрыялу для этнографіі, гісторыкаў, пісьменнікаў знойдуць шмат разнастайных сюжэтаў, характараў. Напрыклад, мы запісвалі ўспамін жанчыны, якая раскажвала, як у пасляваенныя часы, калі хлопец запрашаў дзяўчыну на танец, клаў на руку хусцінку, каб раптам не запэцкаць дзявочую сукенку. Хіба гэта не адлюстроўвае культуру зносін паміж нашымі людзьмі?